

HÁROM SZÉCHENYI-ARCKÉP A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL

Történelmünknek kevés olyan nagy alakja van, akinek egyénisége, szépe, sorsa annyira vonzotta, gerjesztette, sürgette volna a történetbölcséleti eszmélkedést, a lélektani fölfejtést, a racionalizálható intuitív megértést, mint Széchenyié. S ha ezek az ösztönző erők már életében megmutakoztak és hatottak — az elmúlt százötven esztendőben változó hevességgel, de folyton hatványozódtak és osztódtak. Szinte minden politikai s világszemléleti iránynak meglett a maga Széchenyije, s szinte minden történelemmel is munkálkodó szellemi ember kötelezőnek érezte, hogy legalább egy hosszabb-rövidebb írásban szóljon róla, megidézze őt. Értelmezések és ellenértelmezések, ideálképek és ellenideálképek, mítoszok és ellenmítoszok sora rétegződött így figurájára.

Valódi szépíró, különösen a modern korban, rendszerint nehezen nyúl a múlt, kivált a viszonylag közelmúlt olyan alakjainak sorsához, megjelenítéséhez, akinek életéről, jelleméről, tevékenységéről sok konkrét adatszerű emlék maradt fenn, s akiket a történetírás meglehetősen erős karaktervonásokkal ágyazott be a közvélekedésbe. A teremtő művészi képzeletnek túlságosan is fékező korlátokat emel a berögzött fölfogás s a kritika és az olvasó többnyire nem esztétikai, hanem historikust illető követelményekkel lép föl vele szemben. Az ilyen szerepvivőkről általában inkább regényesített életrajzra vállalkoznak többnyire másod-, harmadrendű szerzők, s esszészerű ábrázolásra az első vonalbeliek. *Arany* külső sürgetésre és belső ellenkezéssel fogott Széchenyi ódájához s mentegető óvással szólt róla elkészülte után.

Ám a hatalmas, ragyogó önelemzésekkel és talányos tényrögzítésekkel teli Napló, a fényes győzelmekkel és megalázó kiábrándulásokkal kövezett életút, a kiáltó ellentmondásokkal és egyenes célratöréssel megfutott magán- és közpálya s a folyvást készülődő s mégis szinte groteszk tragikummal bekövetkező vég izgató sugárzásának mégsem lehetett mindenkor ellenállni. S a közkívánat is szorította erre, kivált a történelemmel amúgy is szívesen foglalatalkodó író.

A következőkben három 20.-századi Széchenyi arc- és sorsképről óhajtanánk szólni: Nem esztétikai értékük foglalkoztat bennünket elsősorban. Bár figyelmen kívül ezt sem hagyhatjuk, hiszen az ábrázolás, a megjelenítés művészi megítélése nélkül az eszmei-lélektani értelmezés sem kísérrelhető meg. *Herceg Ferenc* és *Németh László* színpadi művéről, meg *Surányi Miklós* regényéről van szó. Három jellegzetes szemléleti csoportot, három jellegzetes művelődési réteget reprezentál ez a három munka. Az ellencsoportok egyiket sem fogadták

különösebb gaudiummal, a semleges kritika — ha egyáltalán van ilyen — jóindulatú, de mérsékelt méltánylással mind a hármat.

2. Herczeg művét, melyet ő a „színjáték” megjelöléssel látott el, ezúttal is, mint idős korának jó néhány darabját, fölkérésre írta, a Tudományos Akadémia alapításának centenáriuma. A *Bizánc* megérdemelt elismertsége, a *Gyurkovics-lányok* hosszantartó sikere s *A pogányok* közölvásói kedveltsége nyomán nemcsak a színpad mestereként, de a történelem avatott fölidézőjeként is első számú tehetségnek tekintette a konzervatív-liberális úri középosztály. Ami a színpadértést illeti, nem is okozott csalódást a szakembereknek sem. Mondanivalójával viszont közönsége lehetett teljesen elégedett. Herczeg — nem szabad tagadni — többnyire ismerte tehetsége határait. Nem az ő önismerethiányáról, hanem az úri középosztály ízlésének gyengeségéről vall, hogy a következő évtizedben írófejedelemmé proklamálták. Ő csak gyenge volt, öreg volt ellenállni ennek a glóriának. Nem véletlenül írta címe alá műfajul a színjáték megjelölést. Űgyesen alakított történésű, megnyerő milió- és hangulatteremtésű, jól osztott és pergő beszédű jelképes színpadi játékká és konzervációvá oldott tanmese *A híd*.

A tanmese főbb tételei pedig a következők: egy társadalom *mindenkor reformokra szorul*, de sohasem forradalomra. A reformokat mindig a társadalom vezető rétege arra alkalmas értelmi embereinek kell elgondolnia s végrehajtania. A forradalomban indulatoktól zavart elméjű tudatlanok vagy meggondolatlanok, alkalmat kihasználó karrieristák vagy népszerűségahajhászok jutnak hangadáshoz, s a legnagyobb katasztrófába, polgárháborúba sodorják a nemzeteket. A helyes reformokat fölismerő vezetőknek az atyai tekintély jegyében kell eligazító familiáris kapcsolatban lenniük a néppel. A reformok szükségét előre meg lehet a társadalmat felülről áttekintő bölcsnek éreznie, de csak az arra alkalmas idő bekövetkezése idején megvalósításukhoz fognia.

Ezek mellett az általánosak mellett jól adagoltan kibontakoznak a sajátos *magyar tézisek* is. Az első felvonás a nádor budai dolgozószobájában játszódik. Az öregedő nádor inassal, fűtővel, hajdúval, szolgálattévó tiszttel, szárnysegéddel, mindenkivel az illető nyelven és hangnemében beszél, s ezek is úgy válaszolgatnak bizalommal, de mély respektussal. Mint egy vidéki alispáni hivatalban, olyan meghitt, humorral teli az atmoszféra. A befagyott Dunáról, a rossz közlekedési viszonyokról, a hasznos és fölösleges küldöttségekről, az okos és értelmetlen javaslatokról és ügyiratokról folyik a szó. Így Széchenyi is szóba kerül, aki a felvonás végén Wesselényivel együtt meg is jelen kihallgatáson. Előbb azonban már ott van Crescencia, aki viszont a híres alcsuti ménesből szeretne csikókat vásárolni. Széchenyi hamar és izgatottan rátér a híd tervére, hasznos távlataira. A nádor félbe-félbeszakítja s kiderül, hogy mindegyik már ő is gondolt, sőt, ő egyenesen európai perspektívába állítja a dolgot: egyrészt a feudális múltat s a polgári jövőt, másrészt Keletet és Nyugatot, Ázsiát és Európát fogja összekapcsolni ez a híd, s a polgárosított Magyarország új, megújított, modern szerepét, azaz a két világ közti közvetítést jelöli ki. Csakhogy megérett-e már erre az idő? Ekkor lép be egy őskonzervatív nemesi küldöttség, s ennek korlátoltsága a nádorban végképp Széchenyi javára dönti el a kérdést.

Herczeg mindig gyorsan írt és nem sokat gyötörte magát források kutatásával. Ekkor még nem állt közel Horthyhoz, Bethlen viszont, mintegy Tiszától örökölve, vonta körébe. Széchenyiről s a reformkorról alkotott képe az övéké,

s a fiatal Szekfü által jelképezhető csoporté. Ezt a maga képzelete által szcenírozottan fogta életképekbe, hogy az utolsó, a negyedik, a szabadságharc indulása elején játszódó főlvonásban aztán ne csak dialogizálja, pontosabban ne csak konverzálja, hanem dramatizálja is a történetet.

A zaklatott Széchenyit, aki a közbeeső felvonásokban megismert Kossuth ellensúlyozására és visszatartására vállal miniszterséget, fölkeresi ez utóbbi. Széchenyi s a társaságában lévő Batthyány komoran és kérelmön fölsorakoztatja érveit, miért nem szabad a dinasztiaival, a nemzetiségekkel, az európai hatalmaknak a Habsburgokat illető intencióival, a cár ugrásra kész gyanújával szembekerülni, s miért nem szabad az ország közvéleményét, a nemzeti egységet megosztani, a törvényesség határait átlépni, a jelenlegi birtokost a jövővel szembeállítani, a tanulatlan tömegeket fanatizálni és így tovább. Kossuth minderre csak patetizál a szabadság és szabadságszerelmével eltelt magyarság legyőzhetetlen, mindent lebíró erejéről. S végül szemükbe vágja, hogy mindezt két gróf nem is értheti, a grófok ideje lejárt.

Herczeg alapján nem ellenséges Kossuthtal: vérmérséklete, irracionális érzelmisége és indulatisága, meg európai tájékozatlansága áldozatának tartja. S Széchenyit is vérmérséklete indítja el a végső tragédia felé. Már előbb is gyakran eszébe jutott a nádor egykori figyelmeztetése, hogy kezelhetetlen mozgalmakat is elindíthat a híddal. Most hisztérikus önvádig emelkedik benne ez a tudat. Föl akarja robbantani a majdnem kész alkotást. Ámde idegkimerültségének egy végletes pillanatában orvosa, Balogh Pál s Crescencia batárba tuszkolja s elindítja Cenk, illetőleg Bécs felé.

A híd áll, a Széchenyi elképzelte reformált jövő, ha Trianonban mélyen károsodott is, létrejött, s reformálni lehet is, kell is. Nem szabad azonban forradalommal, nemzeti megosztással, Kossuth-féle érzelmi politikával, de Széchenyi-féle tehetetlenségre szorító önvádló, önmarcangoló tépelődéssel sem tovább gyöngíteni, útját vágni — hangzik a közvetlen, az Egységes-párti Bethlen—Herczeg-féle Konzervatív — liberális, konzervatív, nagyon óvatosan reformer napi politikai tanulság és Széchenyi-üzenet.

3. A második mű, Surányi életrajzi regénye vagy inkább regényesített élet-rajza, az *Egyedül vagyunk*, pontosan tíz esztendővel később, 1935-ben keletkezett. A Pourtalais, az Emil Ludwig- s a Romain Roland-féle műfaj magyar változata, természetesen, mindháromtól eltérően, egy sajátosan magyar művelődési és társadalmi réteg felfogásában és hangnemében. A szerző már több ilyen típusú munkát írt, és eddigre rutinja teljessé lett. Az Akadémiai Irodalomtörténet azt mondja e műről, hogy csak mintegy fele készült el, mert közben írója meghalt. Ez aligha állja meg a helyét. A két vastos kötet Széchenyi születésétől összeomlásáig bezárólag megy el és a döblingi rész, ha azt is meg akarta írni a szerző, negyed-ötöd részt sem tehetett volna ki. De az elkészült két kötet külső-belső konstrukciója megengedi azt a föltételezést is, hogy nem is akarta tovább írni, hanem, mint ahogy Herczeg, az összeomlással kívánta munkáját befejezni. A nemrég közrebocsátott új kiadás is ezt sugallja, a második kötet utolsó lapjára illesztett „Vége” megjelöléssel.

El kell ismerni, hogy a Széchenyivel foglalkozó irodalmi művek szerzői közül Surányi készült föl legjobban. Nemcsak a hatalmas Naplót és a számára hozzáférhető kéziratári anyagot olvasta el aprólékosan, hanem hőse és kora életére, szokásaira, társasági időtöltésére, művelődésére vonatkozó munkákat is. Amiből, persze, nem következik, hogy remekművet alkotott. Munkája lektür és

bestseller, a szó kontinensi értelmében. Kelendő is lett, s joggal, hiszen a *Napló*, a maga sajátos német nyelvén és stílusában, rapszodikus és egyenetlen előadásában, francia s angol betétjeivel a közolvasónak szinte hozzáférhetetlen maradt. A különböző válogatásokban föllelhető részletek viszont a válogatók óhaját, többnyire idealizáló és felfogásukhoz hasonító óhaját fejezték inkább ki, mint magát Széchenyit.

Surányi baranyai sváb-német családból származott s a kurzus vizein evezett kezdetben. Nem tartozott a habzószejúk közé, s később egyre inkább egy liberál-konzervatív, liberál-keresztény irányba haladt. Ebben a munkájában még inkább mint a korábbiakban a Freuddal indult különböző ösztönlélektani irányokat igyekezett, nemegyszer vulgáris és populáris módon, hőse korszakának eszmei-társadalmi indításaival egybeötvozni, és ezek nyomán, említett beállítottságának megfelelően, önnön korszakára direkt vagy rejtett tanulságokat levonni. Hősének egyetlen gondolatát, önreflexióját sem idézi, variálja oly sokszor, mint azt, amely szerint az ember életének első felét téveteg balgaságokkal tölti el, a másodikat meg ezeknek megbánásával és olyan-amilyen helyrehozásával. Az előbbieket Széchenyi, Surányi szerint korábban a hadsereg tiszti kompániáiban, később meg az összmonarchia soknemzetiségű arisztokráciájának németül s franciául beszélő füledt bécsi világában követi el. Mégpedig fékezhetetlen nyugtalanságú, erotómán kalandjaiban. S hozzá úgy, hogy egy sor előkelő nőt is gyanúba, sőt, hírbe is hoz. Az utóbbiakat, a penitenciás tetteket pedig attól a fölismeréstől és büntudattól üzve, hogy eddigi életét üres és botránkoztató haszontalanságokra fecsérelte, hazája megújításának szolgálatában.

Am az előbbieket mögött is, az utóbbiak mögött is hallatlan, az abnormitás határát súroló, szellemi-lelki és fizikai vitalitása feszül, vagy ahogy tegnapi, illetőleg mai divatszóval szokás mondani: önmegvalósításának, illetőleg identitásteremtésének heves akarása hajt. Ennek bizonyosságát, teljesültét viszont mindig a másik nem feléje forduló — hogy úgy mondjuk — libidós és perszonális kíváncsiságával, már-már perverz érdeklődésével is igazolva kívánja látni. Iróniával azt is mondhatnánk, a múlt századi lektür mottója: keresd a dolgok mögött az asszonyt, itt a libidótól áthatott perszonalitásra modernizálódott.

Igaz, csak az első kötet épül szerelmek, többnyire férjes asszonyok iránti szerelmek, illetőleg velük való viszonyok köré. S ott sem naturálisan megjelenítve, hanem hol egyértelmű, hol kétértelmű utalásokon, sejtetéseken, rájátszásokon, kiszólásokon át érzékeltetve. Ami, persze, a lektür-olvasó számára alapjában bizsergetőbb izgalom, mint a nyers naturalitás. Cartuzzi grófnének különösen szép gyermekeihez gratulál Széchenyi; a pajzánul villanó válasz az, hogy ő mindeniknek az apját jól megválasztotta. Egy elhagyott kedves, a kis Selina contesse meg azzal traktálja s bosszulja az immár Crescence után epedő grófot, hogy Crescence újra teherben van; az ostoba, öreg és rút férj, Zichy Károly pedig úgy véli tromfolni fiatal vágytársát, hogy mint a bibliai Jákob, tizenkettőig ő sem áll meg az utódok világrasegítésében. A Széchenyivel mindig cinkos, gyönyörű, szabadszájú, húszon alig túli Zichy-Ferraris Melanie, Metternich harmadik felesége, aki jóval több mint harminceval fiatalabb a kancellárnál, panaszkodik, hogy valami baj van a férjével. Am sejtve a gróf vélhető gondolatát, siet közbevetni, hogy *nappali* feledékenységben mutatkozik a hiba. S szinte minden lap bővelkedik az ilyesfajta kitételekben, motívumokban.

További utalások helyett álljon itt egy rövid részlet. Lichnovszky hercegné beszélget az öreg Schwarzenberg tábornaggal:

„— Nem. Az a fickó most nem mer a társaságomban mutatkozni. Gondom volt rá, hogy mindenki tudomást szerezzen arról, mily veszedelem fenyegeti feleségét, leánygyermekait, sőt — akármilyen hihetetlenül hangzik is, kedves barátom — még női cselédségét is, ha ez az erkölcstelen léhűtő beteszi házába a lábát.

— A cselédséget is? — kérdezte az öreg herceg elborzadva. A hercegasszony ég felé emelte a tekintetét:

— Nem kenyerem, hogy ilyen útszéli és tisztátalan dolgokról beszéljek, drága tábornagyom, de mégis . . . az ön kedvéért megteszem, mert látom, hogy járatan ezen a süppedékes erkölcsi talajon.

— Ah, bizony . . .

— Legalábbis ön mindig olyannak mutatta magát — tette hozzá a hercegnő, mintha attól félne, hogy egyszer még az öreg tábornagról is kiderül valami erkölcstelenség, s akkor ő szégyellni fogja, hogy tévedett a hadvezér jellemének megítélésében. A férfiakra sohasem lehet bízni, tehát Schwarzenberg hercegnek is csak feltételesen adta meg az erényrőzsát.

— A cselédséget is? — hebegte a herceg hitetlen fejcsóválással.

— De honnan tudja ezt hercegasszony?

— Magától a kapitány nővérétől; Batthyány Miklósné Széchenyi Franciska maga mesélte — és képzelje, barátom, nevetve, nevetve mesélte a boldogtalan! — hogy amikor Stefferl meglátogatja őt a pinkafői kastélyban, a grófnő kénytelen minden harminc — nem, azt hiszem negyvenet mondott! — Tehát minden negyven éven alul lévő nőszemélyt elzárni előle, mert . . .

— Mert? — kérdezte mohón a tábornagy és homlokán az erek kidagadtak. A hercegnő elpirult.

— Mert az előtt az asszonyfaló előtt senki sem érezheti magát biztonságban.

— Rettenetes! — dörmögte a tábornagy és maga elé képzelte ezt a zabolátlan és telhetetlen Pánt, aki elől a pinkafői kastély nimfái és najádjai sikoltozva menekülnek a padlásszobákba. És a tábornagy fantáziája meglódulván, halántékán az erek még jobban kidagadtak.”

És így tovább és így tovább, hol lapokon, hol fejezeteken át. Szinte valami Boucher-mintájú, raffinált maitresse-, boudoir-s bordély-atmoszféra lengi be itt ezt a bécsi arisztokrata világot. A konzervatív kritika fölháborodását mindezen Pintér Jenő foglalta össze legnyersebben: a nemzet és történelme meggyalázása ez, s kéjelgő gyönyörködés egy eltúlzott léhaságban.

S ha ez nem is áll, az első kötet magában sem mint egyéniség-, sem mint korrajz, részleges hitele ellenére, sem nagyon érné meg, hogy szóljunk róla. Az államférfi Széchenyit a második kötetben azonban igen határozott vonásokkal és felfogással rajzolja Surányi. A gróf ideálja férfiként is, emberként is, irányítóként is Metternich. Ha vele szót tudna érteni, ők ketten lehetnének a Birodalom korszerűsítői s így megmentői. Csakhogy a herceg úgy véli, ha Magyarországot új s polgári alkotmányt, vagy akár csak alapvető reformokat is kap, ez láncreakciót vált ki, ami annál veszedelmesebb, mert hisz, szerinte, még Magyarországon sincs megfelelő mérsékletű felkészült vezető réteg. Másutt pedig még kevésbé. S így a vezetés olvasmányaiaktól fertőzött, kritikátlan demagógok és gátlástalan karrieristák kezébe csúszik át, a Birodalom pedig beháborús anarchiába süllyed és szétesik. Széchenyi is tart ettől, de bízik abban, ha olyan jogi, birtoklási, gazdasági, művelődési reformokat valósítanak

meg az országban, amelyek a *lakosság* többségét érdekeltté teszik a fokozatos korszerűsítésben, akkor azok gyorsan találnak híveket és érlelnek megfontolt politikussá férfiakat minden rétegben. A nemzetiségi kérdést is ezen át véli, persze, csak a Birodalom keretén belül, föloldhatónak a magyarság vesztesége nélkül.

Surányi Széchenyije az arisztokráciából csak egyesekre számít, még inkább így csak egyesekre a középnemességet illetően. Annál nagyobb reménykedéssel tekint a polgárságra, legyen az magyar, legyen az német vagy bármilyen származású. Ez, műve szerint, még személyes emberi kapcsolataiban is meglátszik. Osztályából Wesselényin kívül, a középnemességből pedig Deákon kívül alig vonzza valaki. Viszont teljes érdeklődéssel fordul azok felé a polgárok felé, akik vagyonban is, műveltségben is munkával és ésszel verekedték magukat föl. A regény Mayerffy Károlyra figyelmen kívül hagyja az egyik fő-birtokosa. Elég egy rövid részletet idézni. Wesselényihez szólva így tör ki belőle a lelkesedés, midőn a Mayer-Mayerffy család fölemelkedésének történetét meséli.

„— Miklós, ezeket a Mayerffyakat meg kell ismernem. Ezek remek emberek, ezek meglátod, nem fogják a megyegyűlésen a latin nyelv jogát hirdetni, ezek nem rántanak kardot az adómentesség, az ósiség és a kiváltságok mellett, ezek sokkal előbb megmagyarosodnak, mint a Zichyek, Pálffyok vagy a bécsi udvar egyéb lakójai. Hány Mayerffyt ismersz?!” És egyetlen nemesi társának ítéletében és tisztességében sem bízik annyira, mint az iparos, kispolgár világból való Tasner Antalban. S amely mértékben erősödik kétségbeesítő aggodalma Kossuth és Batthyány politikálása iránt, oly mértékben egyre inkább Tasner s néhány társa lesz bizalmasa s emberi támasza is. S a Pestről távozás, sőt, a végső tragikus tett szándékára is az adja az egyik végső nagy lökést, hogy Tasner is úgy látja, nincs többé mód és lehetőség Kossuth megállítására. Érzelmileg pedig — így érzékeli Széchenyi —, értelme ellenére, már Tasner maga is Kossuth hatása alá került s hozzá kezd húzni.

Surányi Széchenyije egy közép-európai népközösségben gondolkodik, amelyben a dinasztia pusztán az összetartozás jelképe. Ebben a népközösségben a magyarság, ha „a legnagyobb többség legnagyobb java” jegyében a polgárosodás s vele az általános jólét zászlóvivője lesz, megtarthatja állását vagy legalábbis kevésről kell lemondania ahhoz, hogy a többi népek se érezzék vele szemben hátrányban magukat. Széchenyi tragédiája az, hogy reformjavaslatait a konzervatív szárny soknak, az ellenkező oldal kevésnek tekinti, s így mennél jobban úgy látja, hogy az ő útja az egyedül reális út, annál inkább egyedül, annál inkább magára marad, s véle együtt, úgy érzi, egyedül, magára marad az a nép, az a nemzet is, amelynek jövőjére föltette élete ama második felét, amellyel az elpazarolt elsőt jóvá akarta tenni. S szándékával nemcsak célt nem ért, hanem katasztrófát is idézett föl.

Surányi könyve, persze, vitairat is azok ellenében, akik az iparosodást, a polgári világ művelődése felé való törekvés szükségét, a tőkés gazdaság szerkezete nélkülözhetetlenségét s nem utolsósorban a szabad és önkéntes asszimiláció lehetőségét és hasznát vitatják, s egy, a beolvadottaktól mentes s tisztán mezőgazdaságinak megmaradt Magyarország mellett kardoskodnak.

De ha az erotika kérdésében — a kelendőség érdekében — hajlandó volt égő paraszat gyűjteni fejére Surányi, a nemzeti kérdésben óvatosabb volt. A történet narrációját négy beszélő között — Széchenyi idézett vagy átírt Naplója, Tasner idézett és költött szövege, a bécsi társaság különböző tagjainak meg-

nyilatkozása s végül, szinte legkisebb mennyiségben, a maga auktorális előadása között osztja meg. A köztiszteletre kötelező személyek, például Kossuth vagy Batthyány elmarasztaló jellemzésének ódiúmát, bármennyire egyetért is, a regény konstrukciója szerint, e jellemzéssel, így, idegen szájba adva, próbálta kivédeni. Ám így sem egészen sikerült kivédenie; de ez is csak fokozta akkori olvasottságát.

A harmadik mű ismét tíz esztendő múltán került az olvasó elé, 1946-ban. 4. A Széchenyi Németh László jobb színpadi művei közé tartozik. Megírása személyes indítékairól viszonylag keveset tudunk. Lehet, hogy még egy nagy korforduló reményében, vagy már annak éppen elvesztése félelmében fordult a Széchenyi-tragédia kifejeletének tanulságához. Lehet, hogy csak hőse iránti folytonos érdeklődése, meg drámaírói ambíciója öltött benne testet. Ha a darab műfajpoétikai megjelenülésének kérdései fölé a lélektanit helyeznénk, talán monodrámának is nevezhetnénk. Mert a négy felvonás szereplői, jelenei, színpadon túli eseményekre és körülményekre való utalásai mind csak az önmagával küszködő Széchenyi eszmélkedő beszélgetésének kiváltó eszközei. Még az a személy is, akivel látszólag leginkább valódi dialogikus beszédviszonyban áll, Goldmark doktor is. Mert ő igazában orvosként, vagy, ha úgy tetszik, az önelemzés csapdájának másik foglyaként csak át-átveszi Széchenyitől a szót, de tulajdonképp a gróf önhelyzetének s belvilágának boncolását fogalmazza tovább vagy egészíti ki.

Ámde maradjunk a drámapoétikai hagyománynál. A négy felvonás a *Blick* megjelenése után, illetőleg az öngyilkosság előtti hetekben, napokban, órákban játszódik. Merész dologra vállalkozik a szerző. Mert gyilkosság természetes színpadi megjelenítésére még csak el-elszánják magukat modern auktorok is, de az öngyilkosság nemcsak pszichológiai, hanem esztétikai hitelének megvalósíthatóságában is jóval kevésbé látszanak bízni, mint romantikus vagy éppen rémromantikus elődeik, akiknél „a kardjába dől”-féle utasításoknak se szeri, se száma. Írónk is érzi ezt; s nyilván ezért félsötét színpadot ír elő, s függönyön áttetsző mozgással meg a fegyverhang hatásával kíván operálni. A nézőben feszülő emócióknak és fölrajzott asszociációknak, a megindult meditációs és gondolati sorok torlásának — az a mi benyomásunk — így is útját szegi. Egy tómondatos, mondjuk, orvosi, rendőri, ápolói vagy bármi hasonló egyszerű tényközlés alighanem a döbbenetet is, a képzeletet is jobban szolgálná. Eredeti előadásának élő tanúi is e végmegoldás nehézségéről emlékeznek.

Most azonban nem ezt mérlegelni a feladatunk.

A darab Széchenyije tudja, hogy a titkosrendőrség tisztában van azzal, ki a *Blick* írója, s tudja azt is, hogy most végleg meg kívánja akadályozni az ő közéletbe való visszakapcsolódását. Három megoldást tétélez föl a rendőrség részéről: politikai pört és börtönt, teljesen izoláló zárt intézetbe helyezést orvosi bizonylattal, esetleg olyan megmérgeztetést, amelyet ő az ókonzervatívok egyik vezére, Jósika Samu báró halála okozójának is tart. Az is világos Széchenyi előtt, hogy látványos házkutatást politikai rendőrség akkor rendez, ha tudja, mit akar találni, s bizonyos is abban, hogy meg is fogja találni azt. Mert a világ felé még az önkényuralomnak is bizonyítékra van szüksége, kivált a sajtó immár ez általános elterjedtségének korszakában.

A cselekmény, azaz az elhatározási folyamat és az őt kivetítő beszéd egyik mozgatója a rendőrség terveinek megelőzése. A véle összefonódó s nála mélyebb másik pedig annak tépelődő önanalízise, hogy alkata s helyzete miként sodorta

itt, ebben az asylumban is ebbe a szituációba, amelyből alig látszik, avagy csak az öngyilkosság felé látszik kiút. Ez a kettős, illetőleg hármás rugó nemcsak a cselekményt, hanem a beszédfolyamat hangnemét is meghatározza. A gróf kezdettől végig fájdalmat, fölindultságot rejtő irónikus vagy szarkasztikus modorban beszél. Csak Béla fiával és Lonovics érsekkel folytatott rövid eszmecsereje kivétel némileg ez alól. Megvető szarkazmussal a titkosrendőrség kicsinyes eljárásáról szól, keserű iróniával, majdnem groteszkbe takart keserűségű öniróniával viszont többnyire a maga helyzetéről, személyéről és sorsáról.

Minket — mert írónkat is — önelemzésének miértje, mikéntje és eredményének mivolta érdekel. Annál is inkább, mert amit a rendőrségről mond, azt jórészt minden e kort szatirizáló irodalmi mű elmondja. Meglepő, szinte mehökkentő viszont az, hogy a gróf önelemzésének summája majdnem egészen az, illetőleg annak beszédszerű kibontása, amit Széchenyiről szóló első két írásában, főleg az elsőben leírt a szerző. „Aki belülről nézi — mondja ott — a Naplóból, anélkül, hogy mást is tudna róla: egy irodalom költötte lelket lát, anyilyenek Schiller és Byron olvasói közt ekkor tájt különösen sokan hánykódtak és boldogtalankodtak. Széchenyi is wertheri olvasmányokhoz, sőt görög sorstragédiákhoz képzi az életét; büntudatot nevel fel könnyelműsége gyümölcssein, csakhogy ezt az érdekes, romantikus zaklatottságot magában fenntarthassa.” (*Kisebbségben* IV. 318.) Itt viszont egy diskurzus összegzéseként azt kérdezteti a döblingi beteggel Goldmark doktortól: „S hogy bolondított meg minket az irodalom? Olyasformán mint a derék manchai lovagot az ő kalandregényei?” Mire Goldmark így válaszol: „Úgy, hogy a *szerepek* bolondjává lettünk. Egyik szerepből a másikba estünk, mint aki folyton csak ruhát vált, közben nincs teste . . . sem élete . . .” „és élvezzük a tehetetlenséget, a kínhalált is, mert egy távoli tükörből Hamletnek vagy Laokoonnak képzeljük magunkat.” „Ebben igaza lehet — riposztos a gróf és így folytatja —: De rossz-e ez? Nem ezek a képek-e azok, amelyek a gyenge emberből kicsalják a szép tetteket, s az megint másokat. Midőn én az akadémiát megajánltam, hisz hallott erről. — azt sem tudtam jóformán, mi az az akadémia. Ott álltam az akkori táblai ülések egyikén a hallgatók közt s fölgyúlt bennem egy kép. Szóval az ismert megajánlási jelenet, mely engemet s másokat egy pillanatra . . . de mondhatjuk, az egész életre magunk fölé emelt.”

S végül így építi itt tovább s magasítja meg korábbi elgondolását: a szerep, ha valóban s oly annyira vállalt, hogy az ember minden cselekedetét ez irányítja, úgy akkor egybeforr született egyéniségével, a maga szolgálatába állítja azt, s szerepből az ember választott, alkotott egyéniségévé lesz. Goldmarkkal való eszmecserejét így záratja Széchenyivel: „. . . vegye tudomásul, hogy az ön lélektani elméletét visszautasítom s nagy gyávaságnak tartom: egy ember túlérzékeny lelki ismeretét fosztani ki, használni föl ellene, hogy egy nemes tettet — igen, vegye tudomásul! —, egy páratlanul nemes tettet, [. . .] bennem, hőseben megöljön. A grófnó is tudja meg, hogy én mindent mélyen megfontolva, a magyar nemzet leghívebb fiaként tettem, s a következményekért vele és a gyermekekkel szemben a mindenható Isten előtt is vállalom a felelősséget.” S ha még kételkednék a szerep és a személyiség, a szerep és a sors ilyen összeépítésében és együttértelmezésében, az öngyilkosságról folytatott beszélgetés a bizalmas baráttal, Lonovics érsekkel végképp meggyőzhet bennünket erről. Vállalni kell a sorsot, ami a vállalt szereppel jár, s vállalni a szerepet, amely az adott sorssal jár. Az érsek hiába veti be ennek ellenébe utolsó

érvét, a „Prinzip Hoffnung” a reménység elvét — a nagy meditatáló marad a maga nézeténél.

Mindent összevéve, Németh László Széchenyi arcképéből nem akarja kiküszöbölni sem önmagát nem lelő, anarchikusan kusza ifjúságát, sem pedig betegség csigázott, folyton évnesztéstől rettegő, személyiségét féltő hiúságát sem, mint tették azt, szerinte „naplójának megcsonkítói, akik egy Oresztész-mítoszt öltek ki irodalmunkból, agyrémszerűbbé tették kísérteteit, mint amilyenek valóban voltak. Eltüntetvén bűneit, lelkiismeretét torzították el.” (*Kisebbségben*, IV. 320) Hanem inkább a lélektan jegyében, mégpedig a kilencszázharmincas évektől fénykorát élő, a szerepnek és a személyiségnek elválaszthatatlan történeti és társadalmi kapcsolatát magyarázó és hirdető lélektannak a jegyében értelmezését kívánja adni a magyar történelem egyik, mint ő mondja, „legtalányosabb” egyéniségének, pályájának. S persze, igazolja általa nemcsak a maga saját „ember és szerep”-tanát, hanem az irodalomnak — szerinte való — időszakonkénti roppant mentalitásalakító, filozófiát és vallást, történetírást és gazdaságtant s százféle társukat helyettesítő, szinte mindent meghatározó jelentőségét is. Amint e drámához közeleső egyik írásában mondja az irodalom indító hatásáról: „Bele kell nyugodnunk, hogy Széchenyi olyanformán vállalta föl a magyarság megmentését, mint Byron Görögországot” ... „az ő valódi nagy ügye nem Magyarország, hanem az üdvösség volt”. Az az üdvösség, amelynek ideálképét nagy írók híres hőseikben képezték meg, vetítették föl.

Fordítsuk meg a képet: egy országért, egy nemzetért csak az tehet igazán nagyot, aki ezt üdvössége ügyének, zálogának tekinti. Szép aforizma, a küldetéses íróprófeta öngazolása, mely minden túlszigázottsága ellenére, kisebbre és halkabbra vett hanggal, talán igaz is.

Annál is inkább, mivel szokásos szélsőségeit itt viszonylag visszaszorítja a szerző. Rasszizmushoz közeli nemzetkarakterológiája is csak az osztrák hivatalnokok tetteinek motiválásában mutatkozik, midőn nem annyira a rendszerből, mint az osztrák lélekből, mentalitásból származtatja cselekedeteiket, eljárásaik módját. Zsidózni is csak melleleg s egyszer zsidóztak (1946-ban vagyunk!) a szerencsétlen Crescenciával. Vállalkozása, mindenesetre, merész és nem sikertelen. Szövege színpadra azúttal is nehéz, bonyolult, fölolvásra való, de ezúttal mindezt dinamikája, személyes lélektani s nem ideologikus heve ellensúlyozza s megóvja különleges szó- és fogalomgyártmányaitól is. Egyszóval: java munkái közé tartozik.

Íme, három arckép Széchenyiről, századunk húsz esztendejéből. S ha 5. időnk engedné, ugyanebből a két évtizedből is legalább háromszor ennyit idézhetnénk föl. A társadalomlélektan bölcs tudorai bizonyosan úgy is magyarázhatnák ezt nekünk, azért van ez, mert a társadalmak, a nemzetek nem élhetnek kultikus figurák és mítoszok nélkül. Lehet igazuk; de Goethe ősegyyszerű szavai, s éppen a szerepekről szólván, ha nem is ily „todományosak” tán közvetlenebbek, tapasztalatibbak s nem is kevésbé meggyőzőek; „Wer vieles bringt, wird manchen etwas bringen”. S Széchenyinél többet kevesen hoztak.